

Előszó Max Weber: Gazdaság és társadalom című
szemelvénygyűjteményéhez
(KJK, Budapest 1967)

„A száműzetés előtti próféták Ámostól Jeremiásig és Ezékielig a kívülálló kortársak szemszögéből nézve mindenekelőtt: *politikai demagógok voltak...* A próféta csaknem mindig az állam és a nép sorsával foglalkozik. És mindig a hatalmasokra szórt szenvedélyes szidalmak formájában. A demagóg elkor lép fel először a történelemben... a hatalom birtokosainak a demagógokkal szembeni magatartása helyzetüktől függően rettegő, gyűlölködő vagy közönyös... Ha a próféta Isten haragját adja hírül, mert Izraelben el akarják nyomni a próféciákat, ez körülbelül ugyanaz, mint mikor a modern demagóg a sajtószabadságért harcol... Nyoma sincs a diadalmaskodásnak, ha a jóslát beteljesedik. De a fásult kétségbeesésnek sem. A mély bánat árnyékában feltűnik az Isten kegyelmébe és a jobb időkbe vetett remény. És a hallgatók megátalkodottsága miatti harag ellenére is Jahve szavára hallgat: nemtelen szavakkal eljárásának jogát, hogy Jahve szószólója legyen, nemes szavakkal kell az emberek szívét megnyernie. Papi és rendi konvenciókkal nem törődve, aszketikus vagy szemlélődő önfegyelemtől meg nem fékezetten tör ki a próféták lángoló szenvedélye és az emberi szív szakadáskai tárulnak fel bennük... Kéretlenül, belső kényszerrel hajtva vágják a hallgatók szemébe gyakran félelmetes jóslataikat. (Sem a népben), sem a királyságban nem lelhetnek támaszt... Jeremiás úgy érzi, hogy énje ketté szakad. Könyörög Istenhez, hogy ne kelljen beszélnie. Nem akar beszélni. Nem akar beszélni, de beszélnie kell: azt, amit a sugallat diktál neki, és nem azt, ami belülről jön, a rákényszerített szavakat rémületes sorsnak érzi. Ha nem beszél, szörnyű kínokat áll ki, izzó hőség hevíti át, a nehéz nyomást nem tudja elviselni. Aki ezt az állapotot nem ismeri és nem belső kényszerből, hanem saját szívéből szól, az szemében egyáltalában nem próféta... Honnan származik ez a szenvedély, hiszen az eksztatikus és patológikus izgalom már megszűnt és lecsillapodott? Nos, éppen nem a patológikus állapotok pátoszából, hanem annak a szenvedélyes bizonyosságából, hogy sikerült az élmény értelmét megragadnia; világosabban kifejezve, éppen nem abból, hogy a próféta, mint a betegek, eksztatikus jelenést látott, álmokat álmodott és titokzatos hangokat hallott, hanem hogy világosan megértette azt, amit az isteni hangok igazoltak... A hallgatók tömegétől meg nem értetten és gyűlölettel sohasem érzik az együttérző társak támogatását... Izrael prófétái szerencsétlenséget adnak hírül... A próféta sohasem mondja magát üdvözítőnek, de még példamutató vallásos lángelmének sem. Sohasem igényli, hogy bálványozzák és sohasem érzi magát bűn-

telemnek... Ezért, és család ezért válnak a próféták politikuská: mert a politikai katasztrófa fenyegetően a küszöbön áll”.¹

Max Weber könyvének, *Az antik zsidóságnak* ezek a sorai nemcsak az ószövetségi prófétákat akarják jellemezni, hanem a könyv íróját is, legalábbis felesége és hiteles életrajzának írója, Marianne Weber szerint.²

Hogyan érezhetett Weber lelki rokonságot ezekkel az időkben, kultúrában, gondolkodásmódban olyan távol eső különös egyéniségekkel? Bizonyosan nem vallási okokból. Noha fél életét vallásszociológiai tanulmányokkal töltötte, vallásilag közömbös volt, sőt, a vallásos élmény- és érzésvilág kifejezetten idegen volt számára; az ő kifejezésével élve,³ nem tartotta magát vallásilag „muzikálisnak”. Módszertani tanulmányai-ban minduntalan visszatér a gondolat,⁴ hogy a tudomány számára evidensen érthetők a racionális magatartások, a tévedések, az emocionális, érzelmi állapotok, de nem érthetők a misztikus, eksztatikus élmények és állapotok, a nagyszabású vallási teljesítmények; ezeket legfeljebb intellektuálisan lehet értelmezni, vagy végső esetben egyszerűen adottságnak felfogni, ugyanúgy, mint az egészen kis gyermekek vagy az állatok viselkedését.

Weber idejében a nyugat-európai értelmiségiek körében meglehetősen divatba jött a vallás, és sokan vallásos megújulásról beszéltek. Weber ezt a jelenséget menekülésnek tekintette. E menekülés egyik gyökere az élet fokozatos intellektualizálódása és racionalizálódása, az a hatalmas történeti folyamat, amelynek során a világ jelenségei elvesztették mégikus jelentőségüket, „feloldódtak a varázslat alól”.⁵ A hiányzó jelentést, értelmet keresik az értelmiségiek, de hogy ebből vallásos megváltás és üdvözülés szükséglete is támadjon, ahhoz Weber szerint súlyos politikai csatlódásokra, a politikai életből való kirekesztettségre van szükség. És kimutatja: Kínában, Indiában, Elő-Ázsiában, Görögországban, Rómában és saját korának Németországában az értelmiségiek megváltást kereső vallásosságának gyökere a közéleti kudarc, a politikai életből való kiszorulás és az ebből eredő tehetetlenség és irányvesztettség.⁶

Ha ez a magatartás idegen volt Weber számára, a nyomában létrejövő vallásos divatot viszont mélységesen megvetette: „Az irodalmár, az akadémián elkelő vagy akár a kávéházi intellektualizmus szükségét érzi, hogy szennázóforrásainak és vitakozási tárgyainak leltárából a vallásos érzés se maradjon el; az írók szükségét érzik, hogy könyveket írjanak ezekről az érdekes problémákról; a leleményes kiadóknak

pedig még ennél is konkrétabb gyakorlati következményekkel járó szükséglete, hogy eladjanak ilyen könyveket; így, hogy ezek a tényezők megteremthetik az igen széles körű vallásos érdeklődés csillogó látszatát. Ám mindez mit sem változtat azon a tényen, hogy az értelmiség ilyenfajta szükségleteiből és az ilyen értelmiségi fecsegésekből még soha sehol sem jött létre új vallás, és hogy a divat, amely a konvenciónak és a publicisztikának ezt a tárgyát létrehozta, majd ki is küszöböli.”⁷

Közvetlenül halála előtt *A tudomány, mint hivatás* című előadásában még világosabban foglal állást: „A tudomány és a vallásos üdvösség értékvilága közti szakadék áthidalhatatlan ... Azzal még nem keletkezett új prófécia, hogy egyes modern értelmiségiek lelküket garantáltan valódi, régi bútorokkal szeretnék berendezni... mindenhol összehordott szentképecskékkel ellátott pótkápolnával díszelni vagy a misztikus szentség rangját jelző különféle élmények pótszerét megteremteni, – s ezzel aztán a könyvpiacon menni. Ez egyszerűen csalás vagy öncsalás.”⁸

De nem hitt Weber másfajta prófécia lehetőségében sem. A varázslat alól feloldott racionális világban ilyesmire nincs lehetőség. „Ha (a próféta) nincs köztünk, vagy tanításában már nem hiszünk, akkor bizonyosan nem kényszeríthető a földre azzal, hogy ezeryi professzor mint államilag fizetett és kiváltságolt kis próféta a tanteremben igyekszik szerepét átvenni... A katedra-prófécia soha sem teremthet igazi közösséget, legfeljebb fanatikus szektákat.”⁹

A prófétákról írt szuggesztív, belső átéléstől átfűtött soroknak tehát semmi közük sincs valamiféle vallásos élményhez, vagy prófétai igényhez. De a Jeremiás lelki betegségről, tudathasadásáról szóló leírásban bizonyára felidéződnek Weber lelki betegségének emlékei. Négy éven át – harminchárom éves korától harminchét éves koráig – élt halálos kimerültségben, szorongásoktól, lelkifurdalósoktól gyötört. Nemcsak dolgozni, hanem olvasni sem tudott, beszélni is alig, érzékei felmondták a szolgálatot, s előfordult, hogy eszméletét veszítette. Egy darabig ideggyógyintézetben is volt, s ettől kezdve a betegség sohasem hagyta el teljesen, idegösszeroppanások, utazások és megfeszített munka váltogatták egymást életében.¹⁰

Az igazi magyarázatot azonban nem Weber betegségében kell keresni, hanem politikai állásfoglalásában. Az antik zsidóságról szóló könyvét a háború alatt írta, a fenyegető katasztrófáról szólva Németország elkerülhetetlen összeomlását látta maga előtt, amelyet 1895 óta újra meg újra megjósolt.

Weber személyiségét csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy nemcsak tudós volt, hanem politikus is, sőt vágyaiban és hajlama szerint inkább politikus

¹ Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. III. Das antike Judentum. Tübingen. 1923. 281–315.

² Marianne Weber: Max Weber. Ein Lebensbild. Tübingen. 1926. 605. o.

³ Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen. 1922. 552. o. (A továbbiakban GAzW.)

⁴ I. m. 404. o.: Wirtschaft und Gesellschaft. Köln. Berlin. 1964. 4–5. o. (A továbbiakban WuG.)

⁵ WuG 396. o.; GAzW 536. o.

⁶ WuG 233–238. o.

⁷ WuG 404. o.

⁸ GAzW 553. o.

⁹ GAzW 551., 554. o.

¹⁰ Marianne Weber: I. m. 246–255. o.

mint tudós. Huszonnyolc éves korában, két nagy mű megalkotása után, két évvel professzori kinevezése előtt így ír: „Igazában nem vagyok tudós; tudományos tevékenységet szabad időmben akarok folytatni.”¹¹ És 1918 végén, két évvel halála előtt, készen áll arra, hogy a politikai vezető, az államférfi szerepét eljátsza. „Ha most politikai vezetővé választják, akkor ebben azt az 'elhivatottságot' ismeri fel, amelyre lelke mélyén várt.”¹²

Telvé energiával és cselekvésvágygal, nem elégedhetett meg a tudós visszahúzó életével, de a politikai pályára vonzotta szenvedélyes közéleti érdeklődése és elhivatottságának érzése is. S mégsem lett belőle aktív államférfi. Várta a hívást, de a hívás nem jött. Jósatait, állásfoglalásait ugyanúgy rettegéssel, gyűlölettel vagy közönnyel fogadták, mint a próféták szavait, nézetei hatástalanok maradtak. Ennek okát rendszerint abban szokták megjelölni, hogy politikai éleslátását és valóságérzékét a gyakorlatban nem tudta érvényesíteni; tudott számolni a körülményekkel, de maga nem volt képes alkalmazkodni hozzájuk; ismerte azokat az eszközöket, amelyeknek felhasználásával hatalomhoz lehet jutni, de maga nem kívánt élni velük; a kompromisszumokat a gyakorlati politika nélkülözhetetlen velejárójának tekintette, de személyében irtózott a megalkuvástól, és megvetette a hazugságot; a tennél többre becsülte az igazságot; több heroizmus volt benne, mint realizmus; végül is inkább volt tudós, mint politikus; elméletben lehetett „német Macchiavelli” (Meinecke), a gyakorlatban „heidelbergi idealista” (Groethuysen) maradt.

Mindez igaz; de nem minden kor választja ki politikusainak azokat az embereket, akik mindenben átlagosak, kivéve az erkölcsi érzék hiányát; nem minden korban jelent hátrányt a politikai pályán az átfogó koncepció, a felelősségérzet, a közönségestől és aljastól való irtózás. Weber megértéséhez a kort és Webernek a korhoz való viszonyát kell ismernünk. Egyéniségének egyik ellentmondása, hogy politikus akart lenni és képtelen volt azzá válni, de mélyebben fekvő ellentmondásokra bukkanunk politikai nézeteiben és világszemléletében. A végzete felé tántorgó német történelem problémái tükröződnek bennük vissza, e problémákat igyekezett feltárni, s a lefelé rohanó árral szembeszegülni, de korának tükröt-mutatva is korának gyermeke maradt, az ellentmondásokra figyelmeztetve, azokat sokszor végletekig kiélezett formában ismételte meg, a negatív erők ellen küzdve maga sem maradt mentes hatásuktól.

Max Weber 1864-ben született, Bismarck uralma idején. Családja azt a régi Németországot testesítette meg, amely éppen akkor adta át helyét az újnak. Apja bielefeldi textilgyáros gyermeke; mikor Weber anyja ellátogatott férje szülővárosába, a kisváros Goethe idejére, a *Hermann und Dorothea* emlékeztette; ha a család atmoszféráját

magunk elé akarjuk képzelni, Thomas Mann *Buddenbrooks*-ára kell gondolnunk. Weber apja már Berlinben él, ügyvéd és közületi férfiú, a nemzeti liberálisok, a „szép beszédek és szép gesztusok”¹³ pártjának híve, az „éber, lojális ellenzéké”, amely nem akarta Bismarckot sem követni, sem harcolni ellene, hanem befolyásolni őt. Filiszter volt és családi zsarnok; fia hamarosan elidegenedett tőle, s anyja szabadságjogait védelmezve végleg össze is vezett vele; az összeveszést hamarosan az apa halála követte és Weber egy életen át kínoztta a lelki furdalás. Apja zsarnokságával szembe szegült, nyárspolgáriságát megvetette, de az örökségbe kapott német nacionalizmustól nem tudott megszabadulni. Anyja viszont protestáns lelkész, tanárok, hivatalnokok, magántudósok leszármazottja. Rajta keresztül egy másik német hagyomány: átszellemült idealizmus és bensőséges érzelmesség, felvilágosult szabadságszeretet és őszintén átélt vallásosság keveréke jutott el Weberhez. Weber elidegenedett anyja életszemléletétől is; racionalizmusának, intellektualitásának, tettvágyának és erélyének idegen volt a pietista jámborság. Személy szerint mindvégig közel maradt anyjához; csaknem egy időben bekövetkezett halálukig úgy éltek, mint nővér és gondoskodó testvér; erős érzelmi kapcsolatban. S bizonyára nem függetlenek az anyai hatástól Weber gondolkodói alkatának legalapvetőbb vonásai: a porosz militarizmus gyűlölete, a lelki függetlenség tisztelete, az egyéni szabadsághoz való ragaszkodás, a szegények és elnyomottak iránti mély rokonszenv.

Weber fiatalságának idején Németország Bismarck bűvöletében élt. Junkerek és burzoák, az erőszak hívei és a humanista széplelkek viszolyogva csodálták. Fennkölt romantika és gátlástalan romantika furcsa egységbe ötvöződött, amit Weber barátja: Ernst Troeltsch úgy jellemezett, mint „az ábrándozás brutalizálását és a cinizmus romantizálását.”

Weber szellemi fejlődésére ez az élmény is ellentmondó módon hatott. Korán felébresztette érdeklődését a hatalom reális, idealizmustól mentes tanulmányozása iránt; szociológiájának mindvégig ez az egyik legerősebb oldala. Ugyanakkor élesen bírálta Bismarckot. Művében minduntalan visszatér a gondolat, hogy Bismarck a német politikai nyomorúság egyik előidézője volt, mert maga körül kiirtott és megfojtott minden önálló és független szellemet, munkatársait és alárendeltjeit leszoktatta a gondolkodásról, s ezzel hosszú időre megfosztotta Németországot a politikai tehetségektől. Weber a történelem bosszújának tartotta, hogy a Bismarck által megfegyverezett és szervilissé tett bürokraták hada oly könnyen napirendre tért Bismarck bukása fölött, hogy épp oly fegyelmetlenül és szolgálékien szolgálja utódait. Politikailag és a humánus értékek szempontjából egyaránt tragikusnak találta „az önálló meg-

¹¹ Max Weber: *Werk und Person*. Dokumente, ausgewählt und kommentiert von E. Baumgarten. Tübingen. 1964. 79. o.

¹² Marianne Weber: I. m. 655. o.

¹³ *Golo Mann: Deutsche Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*. Frankfurt. 1958. 411 és 351. o.

győződés megsemmisítését, amit Bismarcknak köszönhetünk”.¹⁴ Gyűlölte „a katonai és nem katonai gátlástalanság dicsőítését, az úgynevezett realizmus kultúráját és mindazon törekvések nyárspolgári megvetését, amelyek céljuk elérésében nem az emberi természet legrosszabb oldalaira, elsősorban a durvaságra támaszkodnak.”¹⁵

Ez a gondolat, a német uralkodó körök úgynevezett reálpolitikájának aljassága és a német összeomláshoz vezető ostobasága, újra meg újra visszatér Weber politikai tanulmányaiban. Már a kilencvenes évektől tisztán látta, hogy ez a politika Németország teljes elszigetelődéséhez és olyan háborúhoz vezet, amelyben mindenki Németország ellen harcol majd. Ostobaságnak tartotta a német–orosz szerződés felújításának elmulasztását, a gyarmatosító politikát, a flottaépítési programot, a marokkói kalandot, a „koronás dilettáns” kardcsörtető beszédeit. Az első világháború kítörésében jóslatai beteljesedését látta, de „nyoma nélkül a diadalmaskodásnak”. És ez a Weber, aki többször emigrálni akart gyűlölt és szeretett Németországból, aki megvédte a német pacifistákat a „kispolgári ostobaság” vádjai ellen és erkölcsi téren „legjobbainknak” nevezte őket, most sajnálta, hogy betegsége miatt nem lehet katona. Egyszerre élt benne a német hazafi és a Németországban otthonatlan világpolgár, s ez a kettősség a háború éve alatt is megmaradt benne. Ellenezte Belgium annexióját, a tengeralattjáró háborút, amelyről tudta, hogy az Egyesült Államok beavatkozásához és a végső vereséghez vezet, harcolt a lengyelekkel kiegyezésért, a megegyezéses békéért, amikor az még lehetséges volt, tisztán látta, hogy a háborús párt „a hadiszállítók és agrárkapitalisták pártja”, de a végső összeomlást mégsem diadalérzettel fogadta.

Gyűlölte és szerette Németországot? A hivatalos Németországot mindenestre gyűlölte. „Senki sem vállalhatja a felelősséget ezért a rezsimért – írta 1907-ben –, aki bármilyen értelemben vett demokratikus és nemzeti–politikai ideálokat őriz magában.”¹⁶ Amikor Simmel egyetemi tanári kinevezését elgáncsolták, testvérével, Alfred Weberrel együtt szenvedélyes hadjáratot indított a német egyetemeken és tudományos életben uralkodó antiszemitizmus ellen. Ezt sohasem bocsátották meg neki, de ő sem bocsátott meg a régi barátoknak: Diltheynek, Rickertnek, Windelbandnak. Hasonló konfliktus támadt Robert Michels ügyéből, akit szociáldemokrata párttagsága és vallástalansága miatt ütöttek el a katedrától. „Oroszokkal, lengyelekkel és zsidókkal veszi körül magát” – mondták róla. Egyik vendégéről Windelband így nyilatkozott: „Weber csak azért hívta meg ezt az orosz, mert már volt börtönben.” S elterjedt a híre Weber állítólagos kijelentésének: „ha meggyógyulok, németet nem engedek a szemináriumom-

¹⁴ Max Weber: Werk und Person. Dokumente, ausgewählt und kommentiert von E. Baumgarten. Tübingen. 1964. 80. o. (A továbbiakban: Dokumente.)

¹⁵ Dokumente. 54. o.

¹⁶ Marianne Weber I. m. 403. o.

ba, csak orosz, lengyel és zsidót.”¹⁷ Minden fellépésével újabb és újabb ellenségeket szerzett magának – a háború alatt még a hozzá közelállókkal, így Troeltsch-sal¹⁸ is szembe került. Mikor halála után hagyatékának kiadói Ludendorffhoz fordultak egy hozzá intézett levelet keresve, Ludendorff így válaszolt: Csak arra emlékszem, hogy hazaáruló volt.¹⁹

Melyik Németországot szerette? Szerette azt, amit a németek „bámulatos derekaságának, a hétköznapi szépsége iránti érzékenység”²⁰ nevezett. Őrizte a német felvilágosodás hagyományait, bár saját kora politikai problémáinak megoldásában nem tekintette őket útmutatónak. Sajátos, ma már nem könnyen érthető módon vonzódott a Stein-ek, Scharnhorstok, Gneisenau-k talán soha-nem-volt, Weber korában minden esetre végleg messze tűnt emberi tartásához, miközben jól látta, hogy a klasszikus porosz reformpolitika „az anyagi nyomor, a politikai tehetetlenség, az idegen uralom, egy nem-politikai korszak” szülte, s ha „az idegen uralom gyűlöletén kívül volt benne politikai szenvedély, akkor ez az erkölcsi követelmények iránti ideális lelkesedés” volt. Saját korának porosz hivatalnokait lenézte, de benne magában élt valami teljesen korszerűtlen porosz romantika. Ma már megindító-mulatságosan hat, hogy a háború alatt azt tervezte: a fegyverszünet után inzultálni fogja II. Vilmost; hogy a háború után Ludendorffot arra akarta rávenni: önként jelentkezzenek a szövetségeseknél, mint háborús bűnös. De igazában nem a múlt Németországot szerette, hanem a még meg nem született Németországot, álmai Németországot. „A német haza nem apáink földje, hanem gyermekeinké, annak kell lennie, ahogy Alexander Herzen mondta ezt oly szépen Oroszországról”.²¹

A tudós szellemi fejlődése tárgyának kutatásán keresztül vezet: a német társadalom betegségét Weber akkor diagnosztizálta, amikor a kelet-németországi mezőgazdasági lakosság helyzetét vizsgálta.²²

E betegség kórokozóját Weber mindenekelőtt a német gazdasági és társadalmi élet közti ellentmondásban látta. Gazdasági szempontból Németország a század elején már Európa legfejlettebb országa volt, társadalmi és politikai struktúrája viszont elmaradt,

¹⁷ Dokumente 610–611. o.

¹⁸ Weber Troeltsch sovinizmusát már 1915-ben „némethez méltatlannak, tisztességtelennek és polgári gyávaságnak” minősítette. A szakítás elkerülhetetlen volt. Troeltsch 1917-ben így ír: „Max Weber a háborúban olyan radikálissá vált, az egész helyzetet olyan pesszimistikusan és ellenségesen ítéli meg, hogy teljesen elszigetelődött s a legtöbb emberrel összeveszett, többek között velem is.” Dokumente, 624. és 489. o.

¹⁹ Dokumente, 512. o.

²⁰ Marianne Weber: I. m. 648. o.

²¹ Gesammelte politische Schriften. Tübingen, 1958. 273. o.

²² Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland. Leipzig, 1892. 892. o. (A továbbiakban: Verhältnisse.)

nem felelt meg a kor követelményeinek. Németország egyesítése Bismarck korában úgy valósult meg, hogy a német nemzet külső egysége létrejött, de a belső nem; ezt a bismarcki politika eszközeivel elérni nem lehetett.²³ Az egyesített Németország vezető állama a porosz állam lett. „A vezető német államban politikailag a német földbirtokos osztály uralkodik, amely főleg az Elbától keletre élő nemesekből áll. A porosz felsőház ezt az osztályt képviseli, s az osztályok szerinti választójog miatt döntő súlya van a porosz képviselőházban is. Ezek a junkerek adják meg a tisztikar, a hivatalnoki testület és a német diplomácia jellegét; ez utóbbi csaknem kizárólag nemesek kezében van. A német diák a diákegyesületekben veszi át életformájukat. Utánozzák őket a tartalékos tisztek is, köztük egyre több magasképzettségű német. A német külpolitika legfőbb alapját a junkerek politikai rokonszenve vagy ellenszenve határozza meg. Ők akadályozzák meg a munkásosztály előretörését; a gyárosok nem tudnának ellenállni a munkásoknak... Ők segítik azt a protekcionizmust, amely nélkül az ipar nem juthatott volna idáig, az államegyházban ők az orthodoxia támaszai.”²⁴

Weber tisztán látta az agrárfejlődés porosz és nyugati útja közti különbséget és egyik tanulmányában részletesen tárgyalta a porosz agrárfejlődés történelmi tényezőit.²⁵ Arra is rámutatott, hogy a klasszikus porosz államnak a porosz nagybirtok volt a mintája és az alapja.²⁶ Ezeken a nagybirtokokon patriárkális szolgálat és katonai szellem uralkodott; a birtokos nemcsak gazda volt, hanem politikai és katonai feljebbvaló is. A porosz birtokos tisztiként, a paraszt közlegényként szolgált a porosz hadseregben, de katonai fegyelem és feltétlen engedelmisség uralkodott békében is. A régi porosz birtokos viszonylag szerényen, vidékies egyszerűségben élt: a közepes nagyságú junkerbirtok a hagyományos gazdálkodás viszonyai között mérsékelt jövedelmet nyújtott. Életformája korántsem volt arisztokratikus (a spanyol, a francia, az angol, az osztrák arisztokráciához mérten), ahhoz túlságosan nyers, falusias, kulturálatlan volt. Mindez megváltozott 1870 után. Németország nyugati és déli része rohamosan kapitalizálódott, gazdag és gazdaságilag erős burzsoázia keletkezett. A politikai hatalom megmaradt a junkerek kezében, de gazdaságilag egyre inkább háttérbe szorultak. Gazdasági hanyatlásukba nem akartak belenyugodni, jövedelmeiket mindenképpen növelni kívánták. Egyrészt politikai befolyásukat használták fel erre, másrészt az amúgy is tarthatatlanná vált tradicionális gazdaságot alakították át. A porosz úri birtok szerepe megváltozott: a szolgálatban élő cselédek fokozatosan kiszorították a napszámósok és egyéb ideiglenesen foglalkoztatott munkások. Mint Weber megállapítja, ennek a

folyamatnak a következményeként erősen csökkent a poroszországi parasztok és mezőgazdasági munkások életszínvonala. Egyre többen költöztek közülük nyugatra; Poroszország addig katonákat szállított, most szociáldemokrata érzelmű és pártállású ipari munkásokat. Ipari munkássá lenni – ez a szolgálatból való megszabadulást, a szabadságot, a felfelé való mobilitást jelentette nekik. Weber – a szabadság és az emberi méltóság híve – a folyamat pozitív oldalát is hangsúlyozta. „Híabavaló dolog vitába szállni ezzel az elemi erejű mozgalommal, amelyben a 'szabadság' lenyűgöző, tisztán lélektani varázsa fejeződik ki. Részben csak nagyszerű illúzióról van szó, de végül is, 'nemcsak kenyérrel él az ember', s ez a mezőgazdasági munkásra is vonatkozik.”²⁷

Véleménye szerint azonban az egész folyamatban csak ez volt pozitív, a porosz parasztok és mezőgazdasági munkások szabadságvágya és felfelé való mobilitása, minden más ponton egy antidemokratikus fejlődés torz vonásait látta. „Veszélyes, és a nemzet érdekeivel összeegyeztethetetlen dolog – írja 1895-ben –, ha a politikai uralmat gazdaságilag süllyedő osztály tartja kezében.”²⁸ A gazdasági fennmaradásért folytatott reménytelen élet-halál harcában a junkerség nem a „politikának” hanem a „politikából” élt. „Hamis, ha a mezőgazdasági vállalkozásból élő, a gyárosokhoz hasonlóan kíméletlen társadalmi és érdekharcra utalt, lényege szerint polgári vállalkozó réteget arisztokráciává stilizálják. Elég tíz percet körükben eltölteni, hogy az ember lássa: *plebejusok*... És annak a törekvésnek, hogy arisztokráciát faragjanak belőlük, feudális gesztusokkal és igényekkel, egyetlen eredménye: a *parvenü*.”²⁹

Franciaországnak és Angliának volt igazi, saját kultúrával rendelkező, a nemzeti életben tényleges szerepet betöltő arisztokráciája, ezért volt a francia udvari kultúra és az angol gentleman-életforma demokratizálható; a német vezető réteg parvenü gesztusai eleve demokratizálhatatlanok voltak. Weber jól látta, hogy ezt a neveletlen és kulturálatlan, mindig hazafias, mindig államhű, az alárendeltségi viszonyokat mindig tiszteletben tartó parvenü magatartást a porosz tisztikar és hivatalnoki réteg is átvette, hogy egész Európa „porosz szellemnek” nevezett modortalan pöffeszkedésük miatt utálja a németeket.³⁰

A porosz junkerek politikai és szociológiai vezető szerepe, Németország bismarcki módszerekkel való egyesítése a porosz szellemet egész Németországra kiterjesztette. A német katonatiszt mentalitása Weber szerint nem volt jobb és nem volt rosszabb, mint az olasz vagy a francia tiszté: illett a katonatiszti réteg természetéhez. De karikatúrává lett, amikor a polgári körök kezdték utánozni, amikor a kaszárnyaszellem és a hivatal-

²³ Gesammelte politische Schriften. 20. o.

²⁴ The rural community. Deutsche Agrarverhältnisse in Vergangenheit. Vortrag für den internationalen Kongress in St. Louis. 1904.

²⁵ Uo.

²⁶ Verhältnisse 794. o.

²⁷ Verhältnisse 797. o.

²⁸ Gesammelte politische Schriften 21. o.

²⁹ I. m. 265. o.

³⁰ I. m. 269. o.

noki tintanyalás vegyes házasságra lépett egymással. Weber több helyen is foglalkozott a német diákegysületek szociológiájával, rámutatott arra, hogy ezekben az egyletekben történt meg a későbbi vezető réteg kiválasztása, hogy a diákegyleti és társasági kapcsolatok követték ki az érvényesülés útját, márpedig ezek az egyletek a hivatalnoki szolgálalkúság iskolái voltak. A legbárgyúbb angolszász klub is több világpolgári nevelést nyújtott, mint a legelőkelőbb német diákegysület, mert nem fegyelemre, hanem tagjainak egyenlőségére épített. A fegyelemnek ezek az előiskolái Weber szerint nemcsak a hivatalnokokat tették teljesen szervilissé, a mindenkori uralkodó csoport készleges eszközévé, hanem az értelmiséget és a burzsoáziát is, annál is inkább, mert ez a burzsoázia gazdaságilag is erősen függött az államb hatalomtól. Tisztán látta, hogy a junkerek uralma oka is, következménye is a német burzsoázia szolgálalkúságának és politikai impotenciájának. „Nem a polgárság ereje teremtette meg a német államot... És miután a nemzeti egység létrejött, s előállott a politikai 'telítettség', a német polgárság sikertől mámoros és békére szomjas új nemzedéke ahistorikus és apolitikus beállítottságúvá vált... Nagyon is nyilvánvaló, hogy a német nagypolgárság egy része új cézár után vágyódik, aki oltalmazná az alulról feltörő néptömegek és a felülről jövő szociálpolitikai intézkedések ellen... Másik része pedig régóta politikai nyárspolgáriságba süllyedt.”³¹

A független és demokratikus erények hiányában látta Weber a német polgárság legfőbb jellemvonását. Gondosan elemezte ennek történeti okait; fejtegetései szerint Angliában és Amerikában ezeket az erényeket a magatartást s az üzleti „erkölcsöt” szigorúan szabályozó hagyomány, a burzsoázia autonóm gazdasági egyesületei és a demokratikus szellemű angolszász társaskörök alakították ki és tartották életben. Németországban a polgárságnak független szervezetei és demokratikus szellemű társaskörei sohasem voltak, demokratikus polgári hagyomány csirái csak a Hanza-városokban alakultak ki, s az imperialista Németországban ezek is háttérbe szorultak, hiszen az új német burzsoázia a porosz állam árnyékában s arra támaszkodva nőtt nagyra. Így vált a német polgárság állambűvé és vezérimádóvá, ezért törekedett arra, hogy címekkel, rangokkal, hitbizományokkal és beházasodásokkal legitimálja ingatag létét, ezért igyekezett egy hamis arisztokrácia üres gesztusait utánózni. Németországnak nem volt valódi arisztokráciája, de nem volt valódi polgársága sem. Weber politikailag éretlennek nevezte ezt a polgárságot, s ha veszélyesnek tartotta a gazdaságilag süllyedő junkerség uralmát, még sokkal veszélyesebbnek vélte azt, „ha osztályok, amelyeknek a gazdasági hatalom kezébe jut, s ezért a politikai hatalom várományosai, politikailag éretlenek.”³²

És a munkásosztály? Weber a német munkások gazdasági harcát tisztelettel és rokonszenvvel nézte, s e harcukban érettebbeknek találta őket, „mint ahogyan azt a birtokos osztályok egoizmusa elismerni hajlandó”.³³ Politikai érettségüket azonban kétségbe vonta, azt állította, hogy a politikai felkészületlenség és nyárspolgáriság alól ők sem kivétel. Egyetlen igazi vezetője volt szerinte a német proletariátusnak: August Bebel, ő is jellemének tisztasága s nem szellemének ereje révén. Utána a szociáldemokrata párt élére hivatalnokok kerültek, s az egész munkáspártot áthatotta a hivatalnokszellem. „Sokkal ártatlanabbak, mint amilyenek látszanak, szikrája sincs bennük a *tett* ama catilina energiájának, s annak a hatalmas nemzeti szenvedélynek, amely a konvent padsoraiban lángolt. Nyomorúságos politikai kismesterek —, hiányzanak belőlük a politikai vezetésre hivatott osztály *hatalmi* ösztönei.”³⁴

Nem erre a tanulmányra tartozik az első világháború előtti német munkásosztály politikai érettségének vizsgálata és a német szociáldemokrata párt politikájának értékelése. De annyit hangsúlyozni kell, hogy a munkásellenesség távol állt Webertől. Ellenkezőleg, gyakran foglalkoztatta a gondolat, hogy csatlakozik a szociáldemokrata párthoz. Két megfontolás tartotta vissza ettől. Egyrészt fisztességtelenség tekintette, hogy proletár párt tagja a vagyonából éljen, de arról betegsége miatt nem mondhatott le. Másrészt individualizmusa is gátolta ebben: ő is „külön szenvedett”, neki sem volt szabad feloldódnia a „szent, gyötrött Sokaságban”, s beállnia „hívőnek hitetlen”.

Így került abba az ellentmondásos helyzetbe, hogy a polgári demokrácia híve volt olyan országban, amelyben nem voltak polgári demokráciák, s ráadásul látnia kellett programjának kudarcra ítélttségét. Így vált a nagy tisztánlátó a Németországban legutópisztikusabb program: az angolszász típusú polgári demokrácia hirdetőjévé. Sőt, a weberi elképzelések szerint az újjászervezett Németország demokráciája magasabbrendű lett volna az angolszász demokráciáknál: a tömegek bizalmából a legkiválóbbaknak kellett volna az élre kerülniök, demokratikus, a polgárok jogait gondosan őrző parlamenti élet ellenőrzése alatt. Ezen túlmenően az új demokráciát a nyugati világban a fokozódó bürokratizálódással, elszemélytelenedéssel és uniformizálódással szemben veszendőbe menő humánus értékek megőrzőjének és újjak megteremtőjének akarta látni, olyan új kultúra létrehozójának, amelynek a belsőleg szabad személyiség kultusza áll a középpontjában. Hogy mi volt ennek az utópiának reális esélye, azt nem sokkal később a weimari köztársaság története és sorsa mutatta meg.

Ennek az utópiának volt Weber demagógja, a szó általa használt értelmében. Mert azt tartotta, hogy kora a tömegek és ebből következően a demagógok kora. Csak éppen: valódi demokráciában a demagógok harca a vezetésre alkalmas politikusok

³¹ I. m. 20–21. o.

³² I. m. 19. o.

³³ I. m. 22. o.

³⁴ I. m. 22. o.

kiválasztásának és politikussá nevelődésének eszköze, rendezett demokrácia hiányában viszont a cezárizmus és a csöcselékuralom elősegítője.

Demagógiájának hatásosságában, utópiájának megvalósíthatóságában Weber sem hitt. Nemcsak Németország demokratizálásának nehézségeit látta tisztán, a gazdasági és társadalmi fejlődés menetét a szabadság ügyére nézve világviszonylatban látta kedvezőtlennek.

„Napjainkban a 'demokráciának' és az 'individualizmusnak' rendkívül rosszak az esélyei, ha 'fejlődésüket' illetően az *anyagi* érdekek 'törvényszerű' hatására bízzuk magunkat. Mert ezek félreérthetetlenül és ellenkező irányba mutatnak: az amerikai 'jóindulatú feudalizmusban', a német 'jóléti intézményekben', az orosz gyári alkotmányban –, mindenütt készen áll az *új szolgaság háza*. Csak azt kell megvárni, hogy a műszaki-gazdasági 'haladás' ütemének lassulása, a 'járadéknak' a profit feletti győzelme, a szabad föld és a szabad piacok eltűnése engedelmessé tegye a tömegeket és arra készítse őket, hogy oda végleg beköltözzenek. A gazdasági élet növekvő bonyolultsága, a részleges államosítás, a népesség növekedése ugyanakkor állandóan növeli a hivatali munkát, munkamegosztást és szakképzettséget igényel az igazgatásban, vagyis: kasztot teremt. Azok az amerikai munkások, akik a közigazgatási reform ellen harcoltak, jól tudják, mit tesznek: inkább akarták, hogy kétes erkölcsű új gazdagok, semmint okleveles mandarinok kormányozzák őket. De tiltakozásuk hiábavaló volt.

Megnyugodhatnak azok, akik folytonosan attól rettegnek, hogy a jövő világában túl sok lesz a demokrácia és az individualizmus, és nagyon kevés a tekintély, az arisztokrácia, és kicsi lesz a hivatalok becsülete: nagyon is sok történt annak érdekében, hogy a demokratikus individualizmus fái ne nőjenek az égig. A tapasztalatok szerint a történelem elkerülhetetlenül újratermeli az arisztokráciát és a tekintélyt, amelybe belekapaszkodhatnak azok, akik a maguk vagy a nép számára azt kívánatosnak tartják. Ha *csak* az anyagi feltételekről és az általuk közvetlenül vagy közvetve teremtett érdekkapcsolatokról lenne szó, akkor hűvös tárgyilagossággal azt kellene mondanunk: minden *gazdasági* tünet a szolgaság előrelátható növekedésére mutat. A legnagyobb mértékben nevelődéses, ha valaki összefüggést keres az Amerikában fennálló, Oroszországban most bevezetés előtt álló és a gazdasági fejlődésünkből elkerülhetetlenül következő mai fejlett kapitalizmus és a demokrácia vagy bármilyen néven nevezendő szabadság között. A valódi kérdés így hangzik: a mai kapitalizmus uralma alatt miként lehetséges egyáltalában demokrácia és szabadság? Szabadság és demokrácia csak ott lehetséges, ahol egy nép elszánt akarata támogatja, egy népé, mely tartósan szembe-szegül azzal, hogy juhnyáj módjára kormányozzák. Az anyagi körülmények árja ellen vagyunk mi, individualisták és a demokratikus intézmények harcosai. Ha valaki a kor parancsát akarja követni, olyan gyorsan dobja el ezeket a régimódi ideálokat, ahogyan csak lehetséges. A modern szabadság történelmi keletkezése különböző körülmények soha többé nem ismétlődő, egyedülálló kombinációjának köszönhető. Mindenekelőtt a

tengerentúli terjeszkedésnek: Cromwell seregében, a francia alkotmányozó nemzetgyűlésben, sőt még ma is egész gazdasági életünkben tengerentúli szél fúj; – de ma már nem áll új földrész rendelkezésünkre. A nyugati kultúra hordozóinak többsége egyrészt az észak-amerikai kontinensen, másrészt Oroszország egyhangú, a sematizmusnak kedvező hatalmas síkságain lakik. Egyszer már a késői antikvitás idején hasonló folyamat játszódott le a történelemben. Másodsorban Nyugat-Európa korai kapitalista korszaka gazdasági és társadalmi struktúrája sajátosságának tulajdonítható. Harmadsorban a szellem 'önmegvalósulásának', annak tudható be, hogy a tudomány meghódította az életet. A külső élet racionális alakítása számtalan érték megsemmisítése árán ma legalább elvileg megvalósul. A termelésnek a mai gazdasági viszonyok között egyre egyetemesebbé váló szabványosítása uniformizálja az életmódot –, a tiszta tudomány ma már nem hoz létre univerzális személyiséget... Semmi valószínűsége sincs annak, hogy a gazdasági társulás belsőleg szabad személyiségek vagy altruisztikus ideálok fejlődését rejtő méhében..."³⁵

Weber személyiségét, gondolatvilágát, perspektíváit hívebben tükrözik e sorok, mint bármely róla szóló írásmű. Tárgyilagosságra törekvés a tendenciák megfélézésében, ugyanakkor szenvedélyes állásfoglalás a szabadság, a humánus értékek, a szabad és univerzális érdeklődésű emberi személyiség mellett; hit abban, hogy a jövő nem egyértelműen meghatározott, hanem az lesz, amivé az emberek teszik és mégis vagy talán éppen ezért, komor pesszimizmus a humanizmus ügyét illetően. Ezért érezte lelki rokonnak a senki által meg nem értett zsidó prófétákat; ezért szerette annyira Boethiust, aki a kultúra őrzője volt egy barbárrá váló világban.

Ernst Troeltschtől és Friedrich Meinecketől³⁶ származik a legenda, amely szerint Weber számára a demokrácia nem volt több, mint a megfelelő vezető kiválasztásának eszköze, s ezáltal a német állam korszerűsítésének egyetlen útja. Valójában Weber nemcsak a német politikai felépítmény elavultságát látta be. Számára a demokrácia sokkal többet jelentett ennél: az autonóm emberi személyiség kikovácsolásának egyetlen lehetséges módszerét. Semmi sem volt fontosabb számára a szabadságnál és az észnél; egész életműve tulajdonképpen annak kutatása, hogy miként bontakozott ki a szabadság és a racionalizmus Nyugat-Európában. Távol állott kortársainak – köztük testvérének is – attól a törekvésétől, hogy a német elmaradottság egyik vagy másik vonásából a német felsőbbrendűség valamiféle ideológiáját kovácsolja ki. 1904-ben tett amerikai útja kettős értelemben is tanulságos volt számára. Egyrészt meggyőződött arról, hogy szabad, önmagukra támaszkodó, független individuumok a demokratikus

³⁵ I. m. 60–62. o.

³⁶ Vö. Max Weber zum Gedächtnis. Herausgegeben von René König und Johannes Winkelmann. Köln, 1963. 488. o. Troeltsch és Meinecke cikket. Ld. még Friedrich Meinecke: Drei Generationen deutscher Gelehrtenpolitik. Historische Zeitschrift, Bd. 125.

viszonyok talaján fejlődnek ki. Ugyanakkor észrevette a kifejlett kapitalizmus demokráciájának ellentmondásait, a nagy tőkés szervezetek, a pártok, az egyes államok és a szövetségi kormányzat feltartóztatathatatlanságát. „Szörnyű arra gondolni, hogy a világ egy napon fogaskerekekből fog állni, kis állásokba kapaszkodó és nagyobakra törekvő kis emberekből... Mintha olyan emberekké akarnánk válni, akiknek csak 'rendre' van szükségük és semmi másra, akik idegessé válnak és megrettennek, ha ez a rend egy pillanatra meginog. Szörnyű arra a világra gondolni, amelyikben mindenkinek ilyen lesz; arra, hogy már elindultunk ezen az úton; Nem arra kell törekednünk, hogy ezt a fejlődést elősegítsük, hanem arra, hogy ellenálljunk ennek a gépezetnek és legalább az emberiség egy részét megszabadítsuk a léleknek ettől a feldarabolásától, a bürokratikus életmód uralmától.”

Weber a felvilágosodás örököse volt, a racionalizmust és a humánizmust védte a barbár erővel és az irracionálizmussal szemben. A szabadság létrejöttének feltételeit és a szabadságot veszélyeztető romboló erőket azért kutatta, hogy elősegítse a szabadság ügyét. Küzdelme nem lett volna olyan szenvedélyes, ha nem látta volna olyan reménytelennek az ügyet, amelyet védelmezett, de talán következetesebb lett volna, ha valamivel több reménnyel néz a jövőbe.

III

Akármi nagy hatást tett is Max Weber környezetére, s akármennyire befolyásolta is olyan emberek szellemi fejlődését és gondolatvilágát, mint Sombart, Troeltsch, Naumann, életében mégis úgy tekintettek rá, mint a német társadalomtudomány és szellemi élet egyik kiválóságára. A halála óta eltelt néhány évtizedben azonban legtöbb kiváló kortársának művei fokozatosan idejétmúlttá, korszerűtlenné váltak, vagy legalábbis elhalványultak, Weber gondolatai viszont valóságos diadalutakat tettek meg s ma az egész világon úgy tekintenek Weberre, mint a polgári szociológia legnagyobb alakjára. Franciaországban és Angliában kiváló szociológusok vallják mesterülnek, Amerikába a hitleri uralom elől menekülő német szociológusok juttatták el műveit és módszereit. Az amerikai szociológia nagy átalakulása és térhódítása a 40–50-es években amúgy is szorosan kapcsolódik a német szociológusok megtermékenyítő hatásához, egyben elválaszthatatlan az általuk követett Weber-hatástól.

De Weberrel is az történt, mint az emberi tudomány sok más nagy alakjával: követői más és más irányban használják fel, interpretátorai különbözőképpen elemzik. Talcott Parsons; Webert a társadalmi cselekvés szociológiájá kezdeményezőjének, a Parsons-féle szociológia előkészítőjének véli, Wright Mills számára Weber a hatalom és a bürokrácia elemzője, akinek művei megkönnyítik az amerikai társadalmi konfliktusok feltárását.³⁷ S talán abban is rokon az emberi gondolat más nagy alakjaival, hogy a sok eltérő értelmezés közül a köztudatba nem a legmélyebb és a legigazabb jutott el, gondolatai közül nem a legfontosabbak váltak közismertté. Akadémiákon és egyetemeken többnyire úgy tartják számon, mint a megértő szociológia létrehozóját, a szociológia tudományfilozófiai problémáinak kutatóját, az ideáltípus fogalmának megteremtőjét. Nincs szerencsétlenebb félreértés ennél. Weber igazi ereje univerzális érdeklődési körében rejlett, mindent átfogó látókörében, a társadalom és a történelem szinte minden jelenségeire kiterjedő áttekintésében, az empiria iránti érzékében, fantáziájában, amellyel az empirikus jelenségekből általánosítani tudott. Szociológus volt, nem filozófus; noha filozófiai iskolázottsága elsőrendű volt, alkotóereje nem elsősorban e téren bontakozott ki. Tudományfilozófiai művei a korabeli német szellemi élet hatása alatt születtek, amelyben szünet nélkül folyt a társadalomtudományok módszertani előfeltevéseire vonatkozó vita, éppen ezért elsősorban polemikus frások, tudományfilozófiai rendszert nem lehet kiolvasni belőlük. E bevezetőben mégis néhány szót kell szólni róluk, annál is inkább, mert éppen ezeket a tanulmányait sokszor helytelenül értelmezik.

A megértő szociológia a társadalmi cselekvést akarja megérteni. Cselekvésnek azonban csak az olyan emberi viselkedést nevezi, „amellyel a cselekvő vagy a cselekvők valamilyen szubjektív értelmet kapcsolnak össze”. Nincs ebben semmi új; különben azt lehetne mondani, hogy Weber előtt senki sem akart semmit sem megérteni. A társadalmi cselekvés kutatói előtt mindig világos volt, hogy minden nem reflexszerű emberi magatartáshoz célkitűzések, mérlegelések, lelki folyamatok kapcsolódnak; a cselekvésnek a cselekvő szubjektív vélekedése szerint van valamilyen értelme; a cselekvés célja és a cselekvés között értelmi összefüggés áll fenn; amíg a külső szemlélő – így a kutató – meg nem fejtette ezt az összefüggést, a cselekvést nem értette meg. Ez a megszorítás azonban korántsem jelenti azt, hogy a szociológia csak a cselekvő emberek szubjektív állapotaival foglalkozik. Csupán azokat a külső és belső (pszichofizikai) adottságokat zárja ki a megértés köréből, amelyek függetlenek az emberi cselekvéstől. Mint adottságokat és a cselekvésre ható tényezőket természetesen ezeket is figyelembe veszi, de még természetesebb, hogy a szó fenti értelmében ezeken nincs mit „megérteni”. Megérteni kívánja viszont nemcsak a célszerű és racionális, tudatos cselekvést, hanem az indulati kitérőket és a teljesen konvencionális cselekvést is. A megértés tárgyának tekintti továbbá mindazt, amit az emberek hoztak létre, az eszközöket, az intézményeket, a műalkotásokat stb. Ez utóbbiakkal kapcsolatban csupán azt hangsúlyozza, hogy csak annyiban érthető, amennyiben „emberi cselekvéshez kapcsolódnak, a cselekvők

³⁷ T. Parsons: The structure of social action. New York. 1937. Bevezetés a Max Weber: The theory of social and economic organization c. kötetéhez. London 1947. H. H. Gerth és C. W. Mills: Bevezetés a Max Weber: Essays in sociology. London 1947. c. kötetéhez.

eszköznek vagy célnak tekintik, cselekvésükben hozzá igazodnak". Magától értetődik, hogy „a cselekvésnek nem minden fajtája társadalmi cselekvés”. Weber fogalmazásában a társadalmi cselekvés kritériuma: mások figyelembevétel, a többiek viselkedésnek számbavétel, a többi emberhez való igazodás. Két biciklista összeütközése nyilvánvalóan nem társadalmi cselekvés, de társadalmi cselekvésnek tekinti Weber, ha igyekeznek elkerülni egymást, vagy ha az összeütközés után szitkozódznak, verekednek vagy megbeszélést folytatnak.

További megszorítást jelent az, amit Weber nominalizmusának szoktak nevezni. „A cselekvés számunkra mindig csak egy vagy több egyén viselkedéseként létezik.” Helyteleníti ha az intézményeket történészek vagy szociológusok individuumoknak tekintik; számára ezek az intézmények az egyének „elkülönült cselekvésének folyamatait és összefüggéseit” jelentik. A funkcionális szemléletet az előzetes tájékozódáshoz nélkülözhetetlennek tartja; mindenképpen szükségesnek látja annak tisztázását, hogy valamilyen társadalmi cselekvésnek, intézménynek, szervezetnek mi a funkciója a társadalom fennmaradásában és fejlődésében, de az a véleménye, hogy ez még csak az első lépés, mert a funkció tisztázása még nem jelent teljes értékű kauzális magyarázatot, nem magyarázza meg, hogyan jött létre a meghatározott funkcióval rendelkező cselekvés. Azt is hangsúlyozza, hogy az egyénekből való kiindulás nem jelent individualizmust: így pl. véleménye szerint a szocialista társadalom jelenségeinek magyarázata is csak a benne élő egyesek cselekvéséből kiindulva lehetséges. E nézeteinek előadása közben Weber elsősorban Othmar Spann univerzalizmusával száll vitába, de érvelése tulajdonképpen az egész német romantikus társadalomfilozófiai hagyománnyal száll szembe.

Vajon mennyiben lehetséges ilyen kiindulópontok alapján nagyobb egészek és strukturális összefüggések magyarázata? Annyi bizonyos, hogy Webert e kiindulópontok egyáltalában nem akadályozták meg abban, hogy a gyakorlatban ilyen összefüggéseket vizsgáljon. Nagy vallásszociológiai művének kötetiben fő célja, hogy a kínai, indiai és az antik zsidótársadalom szerkezetét feltárja; gazdaságtörténetében hasonló módon jár el az antikvitással, a feudalizmussal és a kapitalizmussal. De maga az elméleti kiindulópont sem teszi lehetetlenné a társadalmi struktúrák, intézmények, az emberi cselekvés minden rendű és rangú termékének vizsgálatát. Csupán annak hangsúlyozását jelenti, hogy ezeket az objektivációkat nem önmagukban kívánja vizsgálni, hanem az emberi cselekvéshez való kapcsolódásukban. Weber nem tagadja, hogy az emberi cselekvés nyomán létrejött eszközök, intézmények, struktúrák létrejöttük után elválnak az emberi cselekvéstől, azokkal szembenálló adottságként jelentkeznek, amelyhez az embereknek alkalmazkodniuk kell, de nem mond le arról, hogy megértse létrejöttüket, létrejöttük után az emberi cselekvésben további szerepüket, egész fennállásuk során emberek számára való jelentőségüket.

Ez az állásfoglalás nemcsak a német romantikus társadalomfilozófiával, hanem a pozitívizmussal és a szellemtörténettel is szemben áll. Nem elégszik meg eszközök és

intézmények tárgyi leírásával, de nem tekinti azokat szellemi erők lecsapódásainak sem; e tárgyi valóság mögött az őket létrehozó és hozzájuk kapcsolódó társadalmi cselekvést és az emberi kapcsolatokat keresi. Távol áll ettől a felfogástól az is, amit társadalmi „távolba hatásnak” nevezhetnénk. Míg a szellemtörténet megelégedett azzal, hogy ugyanaz a barokk „szellem” az élet legkülönbözőbb, egymástól távolos területein jelentkezik, Weber mindenütt az áttételeket keresi; valamely jelenség elterjedését csak emberről-emberre, cselekvésről-cselekvésre tudja elképzelni. Így például az európai zene szociológiájának tárgyalásánál nem arról van szó, hogy a racionalista szellem áthatja az egész területet, hanem a rögzített hangrendszerek, a tonalitás, a hangjegyzírás, a fűvös és húros hangszerek keletkezésének konkrét folyamatairól. Szélsőségesen szubjektívisztikus, az objektivitást semmibe vevő állásfoglalásról tehát nem beszélhetünk. De tagadhatatlan, hogy a szubjektív oldalon van a hangsúly. Hatalmas életművében elsősorban az objektivációkat létrehozó emberi cselekvésről és emberi kapcsolatokról, szervezetekről, különböző társadalmi csoportok tipikus magatartásáról, szemléletéről, életviteléről esik szó, maguk a tárgyi formák bizonyos mértékig háttérbe szorulnak.

A szociológia tárgya hármas tagolású: dolgok, cselekvések, emberek; mindenekelett a Durkheim-féle „társadalmi tényekkel” foglalkozik, tehát mindazzal, ami anyagilag testet öltött és tárgyilag megfogható, az anyagi és szellemi kultúra produktumaival, az ástól a IX. szimfóniáig, az elröppenő, de anyagian is létező szótól a tudományos akadémiaig; aztán a tárgyalhoz kapcsolódó eljárásokkal, a társadalmi tények kezelésével; végül a társadalmi tényeket kezelő emberekkel és köztük az eljárások által díktált viszonyokkal. Durkheim a tények vizsgálatára fektette a súlyt. Weber az emberre és az emberi alkotásra; egyiküknek sem sikerült teljes mértékben megmutatni a dolgok emberi, és az ember tárgyi életét.

Weber módszerét gyakran úgy értelmezik, hogy a társadalmi cselekvők szubjektív szándékainak értelmezésére korlátozódik, nem foglalkozik az objektív tényállásokkal, hanem csak azzal, amit az emberek hittek róluk. Mi sem állott távolabb Webertől. Nagyon is tudatában volt a „nem tudják, de teszik” igazságának. Elegendő a puritán példájára hivatkozni, aki istent akarja szolgálni, de a kapitalizmus létrejöttét segíti elő.

A társadalomtudós nem mondhat le arról, hogy kutatásai során felhasználja személyes tapasztalatait és fantáziáját, megkísérelje azonosítani magát a társadalmi cselekvőkkel, és ennek alapján feltevéseket alkosson a cselekvések és a folyamatok magyarázatára. A tudósok mindig is tisztában voltak ezzel. De e feltevések feltevések maradnak mindaddig, amíg be nem bizonyítják őket. Éppen Weber hangsúlyozta leginkább ezt: „Még az értelme szerint legevidensebb értelmezés sem tarthat igényt arra, hogy nyilvánvalóságánál fogva egyszersmind *okságilag érvényes* értelmezés is legyen. Magában véve ez az értelmezés mindig csak evidens oksági *hipotézis*... Mint minden hipotézisnél, itt is nélkülözhetetlen, hogy... az eredménnyel, tudniillik a tényleges lefolyásában

realizálódó kimenetellel egybe vessük... Ez az ellenőrzés viszonylagos pontossággal csak a pszichológiai kísérletben valósítható meg, abban a sajnos, kevés és igen speciális esetben, amely erre alkalmas. Ezenkívül, igen különböző megközelítésben, a statisztika segítségével, azokban az (ugyancsak korlátozott számú) esetekben, amikor megszámlálható és egyértelműen felfogható tömegjelenségekkel állunk szemben. Egyébként csak az a lehetőségünk van meg, hogy összehasonlítsuk a történeti vagy a mindennapi élet minél több olyan folyamatát, amelyek egyébként azonos jellegűek; ez fontos feladata az összehasonlító szociológiának. Sok esetben, persze, sajnos csak a 'gondolati kísérlet' bizonytalan eszköze áll rendelkezésünkre."

Vagyis nem Weber fedezte fel a „megértő” módszert; az igazság felderítésében ez mindig is nélkülözhetetlen eszköze volt a társadalomtudományoknak. De nem áll az sem, hogy a szociológia tárgyát a társadalmi cselekvők szubjektív lelkiállapotaire, egymással és a dolgokkal szemben támasztott várakozásaikra korlátozta volna; ellenkezőleg, az emberek valóságos léte jobban érdekelte, mint arról alkotott elképzeléseik. Sohasem akarta a kauzális magyarázatot szubjektív bizonyossággal helyettesíteni; talán senki sem hangsúlyozta olyan szigorúan az objektív bizonyítás fontosságát, mint éppen ő.

Hasonló jelenséggel találkozunk az ideáltípusok esetében is. Itt sincs többről szó, mint hogy a társadalomtudományokban nagyon régen használt eljárásnak Weber új nevet adott, s ezzel alkalmat az akadémikusoknak, hogy véget nem érő fejtegetésekbe bocsátkozzanak a fogalom jelentőségéről, eredetéről, más kutatóknál való előfordulásáról stb. Ideáltípusnak Weber a *tiszta* típust nevezi, vagyis olyan fogalmi konstrukciót, amely a kapitalizmusnak, a feudalizmusnak, a munkásnak, a tőkésnek, a puritán embernek, vagy a kínai mandarinnak leglényegesebb, legjellemzőbb tulajdonságait foglalja össze minden mellékes körülménytől mentesen. Ideáltípus természetesen a való életben sohasem fordul elő, mint ahogy a valóságos természetben sincs soha abszolút vákuum, amelyben a szabadon eső testekre vonatkozó Galilei-törvény teljesen megvalósul. A fizikának az ideális esetekre vonatkozó általános törvényeit közelítik meg a legfejlettebb társadalomtudomány, a közgazdaságtan ugyancsak idealizáló, de éppen ezért a folyamatok lényegét feltáró törvényei. Jelenségek és folyamatok lényegének ideáltípusos megközelítésével Weber ugyanazon az úton akart járni, mint amelyen Marx a *Tőke*-ben. „A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyeli meg, ahol legkifejlettebb alakjukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy ahol lehetséges, kísérletet végez oly feltételek között, amelyek a folyamat tiszta lefolyását biztosítják.”³⁸ Hasonlóképpen nyilatkozik erről a kérdéssel Engels: „Megfelelt-e valaha a feudalizmus saját fogalmának? Miután a nyugati frank birodalomban megalapították, miután Normandiában a norvég hódítók továbbfejlesztették, s Angliában és

Dél-Olaszországban a francia normannok még jobban kialakították – legjobban megközelítette fogalmát a jeruzsálemi pütkösi királyságban, amely az Assises de Jérusalem-ben a feudális rend klasszikus kifejezését hagyta hátra. Fikció volt ez a rend azért, mert teljes, klasszikus formájában csak rövid időre, Palesztinában valósult meg és ott is nagyrészt csak – papíron?”³⁹

Igen hasonlóan fogalmazza meg Weber is a társadalomtudományi absztrakcióról vallott felfogását *Gazdaság és társadalom* című munkájában: „Absztrakciónak saját-szerűsége – mint minden általánosító tudomány esetében – meghatározza, hogy fogalmi szükségképpen *tartalmatlanok* a konkrét történeti realitáshoz képest. Cserébe viszont a fogalmak fokozott *egyértelműségét* nyújtja... *eltávolodik* a valóságtól, de szolgálja megismerését, elhelyezi a történeti jelenségeket, megmondja, hogy milyen mértékben *közeltenek meg* egy vagy több ilyen fogalmat. Így pl. ugyanaz a történeti jelenség alkotóelemeinek más-más részét tekintve lehet 'feudális', 'patrimoniális', 'bürokratikus', vagy 'karizmatikus' jellegű. A szociológiának ahhoz, hogy e szavak jelentése *egyértelmű* legyen, ki kell dolgoznia az efféle képződmények 'tisztá' ('ideál')-típusait... Ám éppen ezért ebben az abszolút ideális *tiszta* formában a valóságban ugyanolyan ritkán fordulnak elő, mint egy fizikai reakció, amelyet az abszolút üres tér feltételezésével számítottak ki... Magától értetődik, hogy a szociológia ezenkívül alkal-milag az empirikus–statisztikus típusok fajtájához tartozó átlagtípust is alkalmazza... Tisztában kell lenni azzal, hogy a szociológiában *csak* ott alkothatók bizonyos egyértel-műséggel átlagok, s így 'átlagtípusok', ahol csupán *fokozati* különbségekkel van dolgunk valamilyen minőségileg *egyforma* jellegű értelmileg determinált viselkedésen belül. Ez előfordul. Ám az esetek többségében minőségileg *heterogén* motívumok befolyásolják a történelmileg vagy szociológiailag fontos cselekvést, s ilyenkor a szó igazi értelmében vett átlagról beszélhetünk. A társadalmi cselekvés fentebb tárgyalt ideáltípusos konst-rukciói tehát, amelyekkel pl. a közgazdasági elmélet dolgozik, abban az értelemben 'idegenek a valóságtól', hogy kivétel nélkül a következő kérdést teszi fel: hogyan ját-szódnak le a cselekvés ideális és emellett tisztán gazdaságilag irányított célracionálitása esetében. A cselekvésben legalábbis *közrejátszanak* hagyományoktól befolyásolt gát-lások, érzelmek, tévedések, nem gazdasági jellegű célok és megfontolások. Az ideál-típusos konstrukció teszi lehetővé, hogy a cselekvést 1. oly mértékben érthessük meg, amennyire a konkrét esetben vagy az esetek átlagában közrejátszó gazdasági célracion-alitást tartalmaz; 2. de ezen túlmenően: hogy éppen reális lefolyásának az ideáltípi-kustól való eltérése révén könnyebben megismerhessük a cselekvés valóságos motívu-mait. Minél élesebbek és egyértelműbbek az ideáltípusok, tehát minél idegenebbek a világtól, annál jobb szolgálatot tesznek mind terminológiai és osztályozási, mind heu-risztikus szempontból.”

³⁸ Karl Marx: A tőke. Budapest, 1948. 10. o.

³⁹ Marx-Engels: Válogatott levelek. Budapest, 1950. 563. o.

Ideáltípusait Weber elsősorban történelmi összehasonlításokban igyekezett gyümölcsösíteni. Mivel az ideáltípus nála a társadalomtudományokban használatos fogalmi általánosítások gyűjtőneve, tehát éppen úgy beszél egész társadalmi rendszerek ideáltípusáról, mint társadalmi csoportokról vagy emberi magatartásokról; a különböző típusokról és azok különböző felhasználásáról egyetlen összefoglaló képet nem is lehet adni. Megközelítésének néhány vonását ő maga igen jól foglalja össze nagy vallásszociológiai művének előszavában: „Az itt következő fejtegetések nem adják a vallások rendszeres tipológiáját, ebben az esetben tisztán történelmi munkáról lenne szó. E fejtegetések abban az értelemben 'tipológiaiak', hogy a vallási etikák történelmi valóságának és a gazdasági érületben mutatkozó nagy ellentéteknek tipikusan fontos összefüggéseit keresik és minden egyebet elhanyagolnak... Ezért azokat a vonásokat kell kiemelniük, amelyek az egyes vallásokat egymástól megkülönböztetik, s ugyanakkor az általunk kutatók összefüggésben fontosak. Olyan tárgyalásnak, amely nem ad különleges fontosságot az általunk hangsúlyozott szempontnak, e hangsúlyokat gyakran enyhítenie kellene, az említett szempontokhoz újakat kellene fűznie, más vonásokat erőteljesebben kifejeznie, hogy végül a valóságban mutatkozó valamennyi minőségi ellentétet egyedí tényezők kombinációi kvantitatív különbségének mutassa be.”⁴⁰

Ezzel a weberi szociológia szívéhez értünk el. Mert nagysága a történelmi módszer következetes alkalmazásában rejlett.

Történelem és szociológia – egymástól elválaszthatatlan stúdiumok. Nem véletlen, hogy a szociológia valamennyi nagy teljesítménye ehhez a felismeréshez kapcsolódik és a történelmi anyag ihletéséből származik. A társadalmi valóság – az empiria – nem korlátozódik a jelenre, mint ahogy azt néhány amerikai szociológus elhitetni szeretné. Sőt, a jelen az empiriának nagyon is csekély része, hiszen egy adat önmagában semmit sem jelent, csak az összehasonlítások, az összefüggések teszik értelmezhetővé. Igaz, a jelen adatai egymással összehasonlíthatók, és Afrikától az Amerikai Egyesült Államokig különböző szociológiai szituációk és történelmi fokozatok állnak az összehasonlításához rendelkezésre. A történelem gazdagságához képest ez a lehetőség mégis szűk körű, s ami még fontosabb, egyetlen társadalom jelene sem érthető meg saját múltja nélkül, hiszen a jelen a múlt tette azzá, ami. A jelenre korlátozódó szociológiának, bármilyen kifinomult és bármilyen egzakt módszerekkel dolgozzék is, nincs lehetősége arra, hogy általános érvényű törvényszerűségekhez jusson el. Ezért ma különösen nagy aktualitása van Weber összehasonlító történelmi vizsgálódásainak. Részleteredményei is rendkívül fontosak, de a legfontosabb számunkra mégis az a megközelítési mód, amely „a szociológiai fogalomalkotás anyagát a cselekvésnek a történelem szempontjából is jelentős realitásaiból veszi”.

A történelmi szemléletet Weber Marxtól vette át. Nehéz lenne műveiben Marx közvetlen hatását kimutatni, sőt sok jel arra mutat, hogy ez a forrásainak teljes ismeretére törekvő kutató Marxtól csak nagyon felületesen ismerte. Marx közvetett hatása – csak Tönniesre és Stammlerre utalunk – azonban kétségtelen. Annál is inkább, mert a XIX. század Németországában a marxizmus képviselte a történelem egyetlen magyarázatára való igényt, azt az álláspontot, amely az egyes történelmi stádiumokat egyetlen szintetikus tudomány részeinek tekinti.

A történelmi módszer alkalmazásában, történelem és szociológia egyesítésében Weber Marxtól követte. Marxtól követte abban a tekintetben is, hogy minden történelmi korszakban a különböző társadalmi intézmények és a társadalmi élet különböző területei között összefüggést kereste, így többek között az eszmék és a társadalmi lét közötti összefüggést is. De bírálta a marxizmust egy olyan ponton, amelyen felületes és többnyire közvetett forrásokból származó ismeretei révén azt tökéletesen félreértette. Weber abban a hiszemben volt, hogy a marxizmus szerint a gazdasági élet és a társadalmi élet többi területei között egyszerű oksági viszony áll fenn, amelyben a gazdasági élet mindig az ok, a többi pedig mindig az okozat szerepét játssza, hogy eszmék és ideológiák a gazdasági folyamatoknak a szó szoros értelmében vett tükröképei. Ezzel a Marx és Engels által soha nem vallott felfogással szemben mindenütt a kölcsönhatásokat hangsúlyozta, és arra hívta fel a figyelmet, hogy a jognak, a tudománynak, a művészetnek, a vallásnak, filozófiának stb. e kölcsönhatásokon belül viszonylagos autonómiája van. Nagyon világosan fejezte ki ezt többek között vallásszociológiája bevezetésében:

„Külsőleg hasonló gazdasági szervezetformák igen eltérő gazdasági etikával egyeztetetők össze, s ennek megfelelően igen eltérő történelmi hatásokat eredményezhetnek. A gazdasági etika a gazdasági szervezetformáknak nem egyszerű «funkciója». ... Söhasem létezett kizárólag vallási tényezőktől meghatározott gazdasági etika. Magától értetődő, hogy belső törvényszerűsége a legnagyobb mértékben függ gazdaságföldrajzi és történelmi adottságoktól – az embernek a világhoz fűződő magatartását befolyásoló összes vallásos és más belső mozzanattal szemben. De a gazdasági etikát meghatározó tényezők egyike – jól jegyezzük meg: egyike – a vallásnak az életmódra gyakorolt hatása. Ezt magát természetesen mélyen befolyásolják az adott földrajzi, politikai, társadalmi és nemzeti határokon belül ható gazdasági és politikai mozzanatok. ... Fejlesztéseinkben azoknak a társadalmi rétegeknek az életmódját meghatározó elemeket igyekszünk megkeresni, amelyek a szóban forgó vallás gyakorlati etikáját a legnagyobb mértékben befolyásolták... Nem eszmék, hanem (materális és ideális) érdekek uralkodnak közvetlenül az emberek cselekvésén. De az a világkép, amelyet az ember az

⁴⁰ Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. Tübingen, 1963. 265. o. (A továbbiakban GAzRS.)

eszmék útján megalkot, igen gyakran váltóór módjára dönti el, hogy az érdekek dinamikája a cselekvést melyik vágányon mozgatja tovább.”⁴¹

Weber vallásszociológiájában mindenütt a gazdasági, politikai és történeti adottságokból, a különböző társadalmi rétegek érdekeiből és életformájából indul ki, még sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy azt a bevezető tanulmányban ígéri. Csupán a bonyolultabb kölcsönhatások, a teljes összefüggés vizsgálatát kéri számon – indokolatlanul – a marxizmustól.

Ahogy Weber félreértette a marxizmust, ugyanúgy értették félre igen sokan Weber első történeti összehasonlító tanulmányát, *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemét*. Egész irodalom keletkezett a kérdés vizsgálatára⁴² s a legtöbb szerző úgy értelmezte, hogy Weber célja e kis munkájával annak bizonyítása volt, hogy a protestáns vallási etikában jelentkező kapitalista szellem teremtette meg a modern kapitalizmust. Pedig Weber minduntalan ennek az ellenkezőjét hangsúlyozta. „Szó sincs annak az ostobán doktrinér tételnek a védelméről, hogy «a kapitalista szellem» (mindig a szónak ideiglenesen itt használt értelmében) csak a reformáció bizonyos hatásainak következtében keletkezhetett, még kevésbé arról, hogy a kapitalizmus mint gazdasági rendszer a reformáció terméke. Az ilyen nézetet már az is cáfolja, hogy a kapitalista vállalkozás egyes fontos formái köztudomásúan sokkal régebbiek a reformációnál. Csupán azt kell megállapítani, hogy mennyiben részesek bizonyos vallási hatások e «szellem» kvalitatív kialakulásában és a világra való kvantitatív kiterjedésében, s hogy a kapitalista alapon nyugvó kultúrának milyen konkrét vonásai vezethetők ezekre vissza. Tekintettel az anyagi alapok, a társadalmi és politikai szervezetformák és a reformatori kultúrkorszakok szellemi tartalmai közötti kölcsönhatások mérhetetlen zűrzavarára, csak úgy járhatunk el, hogy mindenekelőtt azt kutatjuk, felismerhetők-e, s ha igen, milyen pontokon bizonyos «választó vonzások» a vallásos hit és a hivatás-etika bizonyos formái között.”⁴³

A kapitalizmus kialakulásának feltételeiről alkotott nézeteit végleges jelleggel Weber 1919-1920-ban tartott egyetemi előadásaiban foglalta össze.⁴⁴ „1. Az összes tárgyi termelési eszköz (föld és telek, berendezések, gépek, szerszámok stb.) autonóm magánvállalatok szabad tulajdonába való vétele. Ez olyan jelenség, amelyet csak a mi

korunk ismer; csupán a hadsereg jelent mindenütt kivételt. 2. *Szabad piac*, vagyis a piac felszabadulása a forgalom irracionális korlátai alól; ez utóbbiak lehetnek rendi jellegűek, ha rendileg meghatározott életmódot írnak elő, vagy ha a fogyasztás rendileg tipizálva van – vagy rendi monopóliumtól meghatározottak, ha például a polgár nem birtokolhat lovagi jószágot, a lovag vagy paraszt nem fizhet ipart, tehát nincs szabad munka- és árupiac. 3. *Racionális*, vagyis a legnagyobb mértékben kiszámítható és mechanizált *technika*, mégpedig mind a termelésben, mind a forgalomban, nemcsak a javak előállításai, hanem számítási költségeit illetően is. 4. *Racionális*, vagyis kiszámítható jog. A kapitalista gazdasági üzemnek a racionális gazdálkodáshoz szüksége van arra is, hogy az igazságszolgáltatás és az igazgatás is kiszámítható legyen... 5. *Szabad munka*, ami annyit jelent, hogy személyek állnak rendelkezésre, akik nemcsak jogilag vannak abban a helyzetben, hanem gazdaságilag is arra kényszerülnek, hogy munkaerejüket a piacon szabadon eladják. A kapitalizmus lényegével ellentétes és kialakulását lehetetlenné teszi, ha nincs ilyen birtoktalan és ezért munkaerejének eladására kényszerített réteg, valamint az is, ha csak nem szabad munka áll rendelkezésre... 6. A gazdasági élet piacivá alakulása, amelyen az értékpapír-forma általános használatát kell érteni, mind a vállalkozásokban való részvételre, mind pedig a vagyoni jogokra vonatkozóan. Mindent egybevéve: a szükségletek fedezésében a piaci lehetőségekre és a rentabilitásra való kizárólagos orientálódás lehetősége.”⁴⁵

Az említettekén kívül a kapitalizmus kialakulása külső feltételeként jelöli meg a földrajzi adottságokat, hangsúlyozza azonban, hogy ezeket nem kell túlbecsülni.⁴⁶ Ebben a munkájában is⁴⁷ és másutt is⁴⁸ igen nagy fontosságot tulajdonít Weber és igen részletesen foglalkozik a nyugat-európai város és polgárság kialakulásával. Véleménye szerint az Európán kívüli társadalmakban voltak városok, voltak kézművesek és vállalkozók, de a polgárság sehol sem vált egységes osztállyá, még kevésbé a politikai jogok hordozójává. Az európai városokban törték át először a politikai, jogi és rituális válaszfalakat kasztok, rokonsági csoportok és egyéb zárt közösségek között. A Weber által felsorolt legkülönbözőbb okok közül csak kettőt említünk meg: 1. az európai város – mind az antikvitás idején, mind a középkorban – védelmi közösség, a gazdaságilag fegyverképesek egyesülése, míg Európán kívül a hadsereg mindenütt az államhatalom kezében van; 2. az európai város lerombolja az emberek közötti rituális-mágikus válaszfalakat, az antikvitás idején az egyházi uralomtól való teljes mentesség, a középkorban pedig részben a kapitalizmusnak kedvező, nem-mágikus vallás uralma, részben az egyházi és politikai uralom szétválásának következtében. A tovább-

⁴¹ GAzRS 238, 240, 252. o.

⁴² Elsőnek *Brentano* vetette alá kritikai elemzésnek Weber kis tanulmányát *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, 1916. c. munkájában; ezt követte *R. H. Tawney: Religion and the Rise of Capitalism*, 1922; és *H. M. Robertson: The Rise of Economic Individualism*, 1933. A kérdés teljes irodalmát illetően *L. Ephraim Fischhoff: The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, *Social Research*, 1944. Febr. 53–77. o.

⁴³ GAzRS 83. o.

⁴⁴ *Wirtschaft-Geschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaft-Geschichte. Aus den Nachgelassenen Vorlesungen.* Hrsg. von S. Hellmann, Dr. M. Palyi. München–Leipzig, 1924. 348. o.

⁴⁵ I. m. 239–240. o.

⁴⁶ I. m. 301–302. o.

⁴⁷ I. m. 270–289. o.

⁴⁸ WuG 923–1033. o.

biakban Weber részletesen tárgyalja az antik és a középkori város közötti különbségeket; többek között hangsúlyozza, hogy az antikvitás idején a városi szabadság a bürokratikus szervezett világbirodalom keletkezésének következtében eltűnt és ez kizárta a további fejlődés lehetőségét, míg a középkori városban a demokrácia és az önkormányzat egyre jobban előretört. Végül Weber hangsúlyozza, hogy a szabad munkára és szabad piacra épülő racionális kapitalizmusnak az antik város nem lehetett talajja; ennek feltételei a középkori városban alakultak ki.

A kapitalizmustól elválaszthatatlan racionális magatartás és életvitel gyökerei az antik és a középkori városba vezetnek vissza. Ezekben a városokban született meg a modern tudomány, a kísérletező szellem, a tudomány eredményeinek műszaki alkalmazására való törekvés, a szakmunkára való specializálódás, a polgári életstílus. A racionális „szellem”, a kapitalista gazdasági „érület” Webernél tehát nem valamiféle teremtetett gyümölcse, hanem bonyolult gazdasági és társadalmi fejlődés következménye. És itt ezen a ponton eleveníti fel Weber korai tanulmányának eredményeit: „Ami végső soron a kapitalizmust megteremtette, az a racionális vállalkozás, a racionális könyvvitel, a racionális technika, a racionális jog, de nem csak ezek; a racionális érzületnek, az életmód racionalizálásának, a racionális gazdasági ethosznak kellett hozzájuk társulnia.”⁴⁹ Ez a racionális életmód – mint láttuk – a középkori város talaján született, de döntő lökést Weber szerint mégis a reformáció adott neki: „A tudomány a kísérletet a művészettől, (a reneszánsz művészettől) és a bányásztól vette át. A reneszánsz mint világnézet messzemenően meghatározta a fejedelmek politikáját, de az emberek lelki világát nem alakította át olyan nagymértékben mint a reformáció. A XVI. és XVII. század nagy tudományos felfedezései majdnem mind a katolicizmus talaján születtek: Kopernikus katolikus volt, Luther és Melancthon viszont elutasították felfedezését. Tudományos haladást és protestantizmust nem lehet minden további nélkül azonosítani. A katolikus egyház helyenként akadályozta a tudományos haladást; de a protestantizmus aszkétikus szektái sem akartak tiszta tudományról tudni, csak ott, ahol az a mindennapi élet reális szükségleteinek kielégítésére sietett. Viszont a protestantizmus különleges teljesítménye, hogy a tudományt a technika és a gazdasági élet szolgálatába állította.”⁵⁰

Weber utolsó műveit természetesen nem szabad első összehasonlító tanulmányával minden tekintetben azonosítani. Ebben a tanulmányában még olyan hibát követett el, hogy a XVII. századi angol puritánok tanításait a XVI. században fellépett kálvinizmusmal fenntartás nélkül azonosította. Ezen túlmenően túlságosan is rábíztta magát a vallásos ideológia termékeire. Később azonban az ideológia és a társadalmi lét összefüggéseit egyre mélyebben vizsgálta s bár sohasem mondott le arról, hogy a tudat

⁴⁹ I. m. 302. o.

⁵⁰ I. m. 314. o.

világát behatóan megismerje, egyre több figyelmet fordított a társadalmi struktúra és érdekek vizsgálatára.

Kung Fu-ce tanítását például az irodalmilag is rituálisan művelt, haszonélvezetekből, adókból, robotoltatásból élő, hivatalaiba kinevezés és vizsgarendszer útján, túlnyomórészt örökletes-rokonsági, kisebb részben demokratikus alapokon jutó, közös előjogait konzervatíván védelmező uralkodó bürokrata réteg, a mandarinok vallásának látta. Ezért volt Kung Fu-ce tanításainak ideálja a világrend harmóniája, az ősök és a hagyományok tisztelete, a mértéktartás, az „úriemberhez” méltó viselkedés, a klasszikus műveltség, mindent összevéve: a tradicionális racionalizmus.⁵¹ A hinduizmus a kasztrendszer fenntartásában messzemenően érdekelt brahminok vallása, akik örökletes kasztként azt az egész társadalom szemében megtestesítik, a klasszikus irodalmi műveltséget a mesterségek elutasításával és a mágikus varázsló beállítottságával egyesítik.⁵² Akár ezeknél, akár a világhódító harcosok vallásánál, az iszlámnál, a vándorló kereskedők, majd a középkorban irodalmilag és rituálisan képzett proletaroid értelmiség vezetése alatt álló kispolgári páriánép: a zsidóság vallásánál stb. – mindenütt először azt a társadalmi réteget keresi meg, amely az adott vallás hordozója és képviselője; ezt követően vizsgálja, hogy miként hat a gondosan analizált társadalmi struktúra és az adott rétegnek abban játszott szerepe a réteg gondolkodásmódjára, miként hatnak az érdekek, de ezeken túlmenően a történeti fejlődés során kialakult életstílus. Mindezek alapján a szóban forgó réteg Weber szerint a nagy vallásalapítók tanításaiból azokat az elemeket válogatja ki, amelyek érdekeinek, életmódjának, mindennapi szokásainak megfelelnek.

Igen sok félreértésre adtak alkalmat a polgári szociológiában Webernek a társadalmi rétegződés elméletére vonatkozó nézetei. Weber kétféle rétegződést különböztet meg: osztály- és rendi rétegződést. A kapitalizmus előtti társadalmakban meglátása szerint a rendi rétegződés van túlsúlyban, a kapitalizmusban az osztályrétegződés, ami nem zárja ki a kapitalizmus előtti korszakokban a rendi rétegződés mellett, annak alávetve osztályrétegződés, a kapitalizmusban viszont az osztályrétegződés mellett, annak alávetve, rendi rétegződés létezését. A rendi rétegződés is gazdasági alapon nyugszik, de „ha a javak megszerzésének és elosztásának alapjai viszonylag stabilak, a rendi rétegződés lép előtérbe”. Mert „a tulajdon nem mindig teremt rendet, de hosszú idő után feltétlenül”. Az osztályrétegződés elveit Marx alapján fogalmazta meg. Az osztályviszony – szerinte – a termelőeszközök birtokosainak és a birtoktalanoknak a viszonya, amelynek alapján a birtokosok gazdasági hatalommal rendelkeznek a birtoktalanok felett. Fontosnak tartotta a birtokos osztályon belül kategóriák felállítását, aszerint, hogy milyen jellegű termelőeszköz (föld, bánya, ipari,

⁵¹ GAzRS. 276–536. o.

⁵² GAzRS II.

kereskedelmi, banktőke stb.) van tulajdonában, még fontosabbnak vélte a vállalkozói és járadékosok megkülönböztetését; a birtoktalanok között munkájuk jellege s a munka rendszerességének foka szerint keresett különbségeket.

Magától értetődik, hogy az osztályok meghatározásánál mindig az adott gazdasági rendből s az osztálynak abban elfoglalt helyéből indult ki. Földbirtokosok, tőkésék és munkások mellett a kapitalizmusban – birtok szempontjából – középen állóknak tekintette a szabad foglalkozásúakat, a hivatalnokokat, a parasztokat, a kispolgárokat, egyes munkásarisztokratákat – a gazdaságon túlmenő osztályos társadalmi szempontból ezeket is a hatalomnélküliek közé sorolta. Megkülönböztette az osztályhelyzetet az osztályhoz tartozók tudatos, osztályharcos közösségi cselekvésétől – ez a megkülönböztetés emlékeztet a magában való és a magáért való osztály marx megkülönböztetésére.

Míg az egy osztályhoz tartozó embereket csak az azonos osztályhelyzet és „az érintett emberek átlagánál” az osztályhelyzetből statisztikai törvényszerűséggel adódó „érdekirány” köti össze, s közösséggé csak az osztályharcban forrnak össze, addig az egy rendhez tartozókat közös *életforma* (életmód, életstílus), neveltetés, szokások, hagyományok, leszármazás, a rendhez tartozók viselkedését szabályozó társadalmi ellenőrzés kisebb-nagyobb mértékben zárt közösséggé teszi. Osztályának helyzeténél fogva tagja az ember, a rend tagjának elfogadják, az osztályhoz „véletlenül” tartozók, rendjéhez születésénél és (vagy) neveltetésénél fogva. Az egyik osztályból a másik osztályba való átjutásnak gazdasági feltételei vannak, a rendi emelkedés feltételei társadalmiak. A rend zártsága lehet kisebb vagy nagyobb, de valamelyes elzárkózás mindig fennáll; a rend tagjai sokszor nem házasodhatnak a renden kívül és szokás határozza meg, hogy milyen pontokon és milyen mértékig érintkezhetnek a renden kívüliekkel. Az osztály kritériumait a termelésben kell keresni, a rendét a fogyasztásban, a szabad időben, az életpályában. A kapitalizmus előtti társadalmakban a konvencionális határokon kívül rituális és jogi válaszfalak is voltak a rendek között; ezen túlmenően az egyik rendnek (egyres rendeknek) hatalmuk volt a többi felett s ez a hatalom gazdasági és jövedelmi előjogokat biztosított a többiekkel szemben. A tőkéseknek a munkások feletti gazdasági hatalma személytelen, a munkaerő- és árupiacon valamint az üzemben érvényesül, a rend uralma személyes, közvetlen engedelmességet és engedelmisségre szorító intézményeket tételez fel. A tőkés társadalmat az osztályok konfliktusa határozza meg, a kapitalizmus előtti társadalmakat a rendek küzdelme. E küzdelemben a rendek mindig érdekeiket védelmezik, elzárkózásukban vagy a rend kapuinak „kinyitásával”, értékítéleteikben, „becsültre”, presztízsrre való törekvéseikben vélt, vagy valóságos érdekeik vezeték őket. A kapitalista társadalomban is vannak gazdasági különbségeken túlmenő, többnyire történeti eredetű és jellegű rendi különbségek; ezek módosíthatják az osztály viselkedését vagy rétegekre tagolhatják. Világos példája ennek a Weber első műveiben elemzett junker rétegi gazdasági léte szerint

földbirtokos és mezőgazdasági vállalkozó, más földbirtokosoktól és mezőgazdasági vállalkozóktól történeti hagyománya és életformája különböztette meg. Hasonló volt a helyzet a századforduló német burzsoáziájával: léte szerint burzsoá, hagyományai és életformája szerint hanyatló rétegek követője és majmolója.

A rendek és osztályok küzdelmeinek történelmi tárgyalásában a termelési eszközök tulajdona mellett Weber igen nagy jelentőséget tulajdonított a katonai eszközök (fegyverek, ellátás) és az igazgatási eszközök tulajdonának. Az antik és a középkori városi szabadság egyik feltételének tartotta a katonai eszközök polgári magántulajdonát; máshelyütt gondosan elemezte az igazgatási eszközök feudális magántulajdonát és ennek következményeit. A modern bürokratikus államhatalom kialakulását és fejlődését vizsgálva döntő lépéseknek minősítette az említett eszközök fokozatos államosítását.

Weber a történelmet fokozatosan előrehaladó folyamatnak, az ember titokzatos és irracionális varázserő, mágikus és túlvilági uralma alól való fokozatos felszabadulásának látta. De ezt a racionalizálódást alapélménye szerint elválaszthatatlanul kísérte a bürokratizálódás. Bizonyos nosztalgiát érzett a reformációtól a francia forradalomig terjedő korszak iránt, amikor véleménye szerint a racionalizálódás már elérte azt a fokot, hogy az emberek a maguk lábára álljanak, s önnön erejükre építsenek, és a bürokratizálódás még nem érte el azt a fokot, hogy megsemmisítse az egyének kezdeményező erejét.

Saját korát s a benne jelentkező tendenciákat illetően annál borulátóbb volt: „A-hogy a kézműves és a háziiparos, a jobbágy, a lovag és a hűbéres viszonylagos önállósága azon alapult, hogy tulajdonosa volt a szerszámnak, az eszköznek, a pénznek, a fegyvernek, amelynek segítségével gazdasági, politikai, katonai funkcióit ellátta s amelyből feladatának elvégzése közben élt, úgy alapul a munkás, a kereskedő, a műszaki alkalmazott, az akadémiai intézeti asszisztens, az államhivatalnok és a katona hierarchikus függősége azon, hogy a működéshez és a gazdasági létezéshez nélkülözhetetlen eszközök, készülékek és pénz az egyik esetben a vállalkozó, a másik esetben a politikai úr tulajdonában vannak... Ez a döntő gazdasági alap, a munkás elválasztása a tárgyi termelési eszközöktől a gazdaságban, a katonai eszközöktől a hadseregben, a tárgyi igazgatási eszközöktől a közigazgatásban, a kutatási eszközöktől az egyetemi intézetben és a laboratóriumban, a pénzeszközöktől mindenütt, a modern hatalmi, kultúrpolitikai, katonai, állami üzemnek és a kapitalista magángazdaságnak közös alapja.”⁵³

Ennek nyomán átalakult Weber szerint az ember képe is. „A puritán a hivatás embere akart lenni – mi kénytelenek vagyunk azok lenni. Mert amikor az aszkézis a szerzetesi cellából a munkálkodó életbe jutott és az evilági erkölcs uralkodni kezdett, hozzájárult a modern, a mechanikus gépi termelés technikai és gazdasági feltételeihez

⁵³ WbG 1047–1048. o.

kötött gazdasági rend ama hatalmas kozmoszának felépítéséhez, amely ma mindenkinek az életstílusát, aki ebbe a hajtóműbe beleszületett – tehát nemcsak a közvetlen keresőkét – lenyűgöző erővel meghatározza s talán meg fogja határozni mindaddig, amíg az utolsó métermázsra kőszén el nem hamvad. Csak mint «könnyű köpeny, melyet az ember bármikor ledobhat», így lebegjen a megélhetési gond isten szentjeinek vállán. Baxter nézete szerint. De a köpenyt a végzet ércből való bőrtönné változtatta. Mikor az askézis megkezdte a világ újjáépítését, a külső javak az emberen folyton növekvő és végül elháríthatatlan hatalomra tettek szert, mint még soha azelőtt a történelemben. Ma ez a szellem – hogy végleg-e, ki tudná? – elillant a börtönből. A mechanikus alapon nyugvó győztes kapitalizmusnak már nincs szüksége rá. S nevető örökösének, a felvilágosodásnak derűs kedve is végleg elhalványulóban van, s mint hajdani vallási hitelvek kísértete jár körünkben a munkára hívó köteleességérzet. Ahol a munka elvégzése nem kapcsolódik a legfőbb szellemi, kulturális értékekhez, ott az egyén rendszerint le is mond arról, hogy munkájának értelmét keresse... E kulturális fejlődés utolsó képviselői számára megvalósulhat az ismert mondás: «szakemberek szellem nélküli élvhajászok szív nélkül: ez a semmi gondolja magáról, hogy ő az emberiség fejlődésének tetőfoka».⁵⁴

E sorokból érthetjük meg Weber koncepcióját a „karizmával”, tehát különleges teremtőerővel megáldott embereknek a történelemben játszott szerepéről. Az ő korában az eszközök és intézmények idegen tárgyi hatalmakként uralkodtak az emberek fölött; ezzel kapcsolatos élményét kiterjesztette a történelem és társadalom minden jelenségére; az alkotást az emberek életében csak kiváltságosoknak megadott kivételes pillanatnak tartotta. Az ember és a technikai-társadalmi világ tárgyi formáinak kapcsolata bonyolultabb ennél; a bennünket körülvevő világot nemcsak a lángelmék, hanem mindenki alakítja, a kivételes teljesítmény lehet kezdet vagy összegezés, társadalmi jelentősége mindenképpen attól függ, milyen mértékig segíti elő a vívmányok mindenki által történő átvételét és továbbfejlesztését; a tárgyi valóság nemcsak felettünk uralkodó ellenséges hatalom lehet, hanem otthonunk is, egymáshoz való kapcsolódásunk eszköze, alkotásunk, önkifejezésünk, játékos kedvünk tárgya és megtestesülése. Weber világa az elidegenedés világa volt, de nem ez volt az utolsó szó a történelemben.

Szólnunk kell Weber stílusáról is. Mert Weber megértését maga Weber nehezítette meg legjobban: „Semmit sem törődött a formával, amelyben gondolatvilágának gazdagságát előadta. Zuhatagként rohantak a gondolatok szellemének kincsesházából, olyan iramban, hogy gyakran nehezebbé esett világos mondatokba kényszeríteni őket. És mindig sietett, igyekezett olyan röviden fogalmazni, ahogy csak lehetséges, mert a valóságból újabb problémák merültek fel. Milyen korlátozott is a diszkurzív gondolko-

⁵⁴ GAzRS 203–204. o.

zás, amely nem engedi meg, hogy több összetartozó gondolatmenetet egyszerre fejezzünk ki. Így aztán mindent gyorsan körmondatokba kellett zsúfolni, és ami még ott sem fért el, az lábjegyzetbe került. Csak panaszkodjék az olvasó, ha kedve tartja, hiszen a szerzőnek sem volt könnyű a dolga. Néha úgy tűnik, mintha az élő beszédnek ez a mestere, aki a legtávolabb is olyan közvetlen közelségbe tudta hozni, mintha jelen lenne, és aki a legegyszerűbb eszközökkel, retorika és mesterkedés nélkül mindig nagy hatást váltott ki, tudományos írásműveiben ezt a képességét szándékosan hanyagolná el. – hogy szembeálljon a koráramlattal, amely túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított a formai értékeknek és arra vesztegette idejét, hogy tudományos műveknek művészi jelleget kölcsönözzön.”⁵⁵

Stílusát a közbevetések, fenntartások tömege jellemzi, úgy, hogy végül az olvasó maga sem tudja, mi a fő állítás és mik a kiegészítő állítások. Ehhez járulnak a kitéréssek, amelyek nem mindig szolgálják a gondolatmenet lényegének megértését, néha pedig úgy tűnik, mintha nem is kapcsolódnának szorosan hozzá. További nehézséget jelentenek a római és arab számok, nagy, kis és görög betűk mérhetetlen tömege, amelyeket korántsem alkalmaz következetesen, a zárójelek, gondolatjelek, kiemelések, aláhúzások, idézetek stb. Nincs az a leegyszerűsítő fordítás, amely megtakaríthatná az olvasónak a fáradságot, hogy maga igyekezzék eligazodni gondolatmeneteiben. Vigasztalásul és útravalóul legyen szabad a fausti mondásra utalnunk: „Értelemnek és józan észnek nincs szüksége mesterkedésre”.

⁵⁵ Marianne Weber I. m. 322. o.